

Jerzy Tofiluk

Wcielenie logosu w tekstach liturgicznych i w ikonografii

Elpis 2/2, 93-106

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WCIENIE LOGOSU W TEKSTACH LITURGICZNYCH I W IKONOGRAFII

Wcielenie Drugiej Osoby Trójcy Świętej posiada kluczowe znaczenie dla zrozumienia dzieła zbawienia. Jest ono początkiem, pierwszym etapem ekonomii (ros. *domostroitelstwa*) zbawienia, dokonanej przez Chrystusa. Wcielenie nie może być rozpatrywane jako oddzielne, czy też samodzielne, oderwane od całości wydarzenie zbawcze, ale zawsze w świadomości Kościoła jest ono integralną częścią misterium Odkupienia. Nie można go pojmować w kategoriach tylko niezbędnego warunku odkupienia, czy też koniecznego początku, aby mogło dokonać się odkupienie. Wcielenie jest wydarzeniem posiadającym wewnętrzną jedność z misterium paschalnym i jest ono skierowane ku tajemnicy Paschy. Księgi liturgiczne wydarzeniu Wcielenia nadają również tytuł Paschy¹. Samo nazwanie Wcielenia Paschą Narodzenia odnosi bardzo wyraźnie tę tajemnicę do Paschy Zmartwychwstania i wskazuje na ich wewnętrzną jedność. Porządek i układ nabożeństw Bożego Narodzenia i Wielkanocy, teksty liturgiczne tych nabożeństw oraz ikonografia Narodzenia Chrystusa wskazują na wewnętrzną i ontologiczną jedność Wcielenia i Zmartwychwstania. W tym kontekście możemy powiedzieć, że Wcielenie jest podstawą i przyczyną chwały zmartwychwstania, a zmartwychwstanie Chrystusa jest konsekwencją odkupieńczego Wcielenia².

¹ W niektórych *Typikonach* i w *Psalterzach* pod datą 25 grudnia znajduje się napis „Pascha, święto trzydniowe”. Zob. P. Evdokimov, *Sztuka ikony. Teologia piękna*, tłum. M. Żurowska, Warszawa, 1999, s. 223.

² Zob. W. Hryniewicz, *Chrystus nasza pascha. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, Lublin, 1982, I, s. 228-229.

Temat niniejszego referatu domaga się przeanalizowania tekstów liturgicznych, zarówno w ich układzie jak i treści, oraz dokonania próby interpretacji ikony Narodzenia Chrystusa, co w pewnej mierze wymusza określony sposób prezentacji tego tematu.

I. Świadeństwo liturgii

W *Typikonie*, księdze kształtującej układ nabożeństw wszystkich cykliów, możemy dostrzec wyraźną tendencję do ukazania wewnętrznej jedności i logiki całego misterium zbawienia. Szczególnie wyraźnie widać to w układzie nabożeństw związanych z Bożym Narodzeniem i Zmartwychwstaniem Pańskim, i powiązaniu motywów pasyjnych ze świętem Narodzenia Pańskiego³. Analizując budowę i układ postów poprzedzających święto Bożego Narodzenia i Wielkiego Postu wyraźnie zauważalny jest pewien schemat, cechujący się wewnętrzną jednością. Jedność ta nie dotyczy tylko i wyłącznie długości postu, ale również samego schematu nabożeństw. Zgodnie z *Typikonem* (patrz na wskazówki dotyczące dnia 14 grudnia) w niektóre dni postu Bożonarodzeniowego należy śpiewać *Alleluja* i w tych dniach nabożeństwa z godzinami kanonicznymi, modlitwą św. Efrema Syryjczyka odpowiadają nabożeństwom wielkopostnym⁴.

Wewnętrzna zależność Paschy Narodzenia i Paschy Zmartwychwstania widoczna jest szczególnie w obchodzeniu pięciu przedświątecznych dni (20-24 grudnia), które w formie zewnętrznej jak również i wewnętrznej upodobią się do dni Wielkiego Tygodnia, a które przygotowują do przeżywania Bożego Narodzenia. Nabożeństwa dni przedświątecznych zawierają wiele zapożyczeń teksów Wielkiego Tygodnia. W *Meneionie* na dzień 22 grudnia przed kanonem na powieczery (kompleta) umieszczona jest uwaga „Wielkiego Czwartku długą pieśń śpiewam”, a 24 grudnia czytamy „Dzisiaj zaś sobotę śpiewam wielką”⁵. Układ i treść hirmosów, melodyka tych kanonów są zgodne z hirmosami kanonów Wielkiego Czwartku i Wielkiej Soboty. Ta jed-

³ Uwaga ta odnosi się również do nabożeństw Epifanii, ale że święto to nie dotyczy bezpośrednio naszego tematu, paralele te zostaną tu pominięte.

⁴ Takich dni według *Typikonu* jest 11. Są to 19, 26, 29 listopada oraz 1, 2, 3, 8, 14, 16, 18, 19 grudnia.

⁵ Parafrazę kanonu Wielkiej Soboty Kościół śpiewa również w Niedzielę Świętych Ojców.

ność widoczna jest również w adaptacji nabożeństwa Wielkiego Piątku i Wielkiej Soboty do wigilii Bożego Narodzenia z wielkimi (królewskimi) godzinami kanonicznymi, czytaniem ze Starego Testamentu podczas niesporów rozpoczynających Liturgię św. Bazylego Wielkiego⁶. Z powyższego widać, że w liturgicznej praktyce obchodzenia dni przed-święta Bożego Narodzenia wyrażona jest myśl, że Wielki Tydzień rozpoczyna się - w pewien sposób - już przed świętem Wcielenia Słowa, odnawia się przed świętem Epifanii i znajduje swój pełny wyraz przed świętem Wielkanocy⁷. Ta praktyka pozwala łatwiej powiązać, a zatem i zrozumieć wewnętrzną jedność Wcielenia i Zmartwychwstania.

II. Boże Narodzenie w tekstach liturgicznych.

Według świadectwa *Meneionu* na grudzień autorami tekstów wystawiających Narodzenie Chrystusa są święci Grzegorz Teolog, Andrzej z Krety, Jan Damasceński, Kosmas Melodos, mniszka Kasja, Anatol i German. W tym przypadku osoby autorów gwarantują, że rozpatrywane teksty w przepięknych poetyckich obrazach przekazują bezmiar i głębię teologicznej przenikliwości.

Hiromosy kanonów, jak również i ich tropariony, przekazują starotestamentowe proroctwa i praobrazy Wcielenia. W pieśniach i tekstach ukazana jest jedność Starego i Nowego Testamentu. Wspomniane jest przyniesienie przez Abrahama ofiary z Izaaka⁸, trzech młodzieńców w piecu ognistym⁹ jako praobrazy Wcielenia i nieskazitelności Bogurodzicy. Ukazane jest również przebywanie proroka Jonasza „we wnętrzu morskiego zwierzęcia”¹⁰ jako proroctwo o celu przyjscia Zbawiciela na ziemię. W innych miejscach słyszymy o „berle z różdżki (korzenia) Jessego” (Iz. 11;1,10) o proroctwie Habakuka dotyczącym przyjscia Boga: „z Dziewicy jako góry zacienionej Ciebie wcielonego Jezusie przedwidział Habakuk”¹¹. Wielokrotnie przytaczane jest radosne proroctwo Izajasza o narodzeniu i panowaniu dającego pokój „Anioła

⁶ Należy zauważyć, że jeżeli Boże Narodzenie wypada w niedzielę, to w poprzedzający je piątek nie jest sprawowana Liturgia eucharystyczna na wzór Wielkiego Piątku.

⁷ Zob. W. Hryniewicz, *dz. cyt.*, s. 233.

⁸ Ikos po 6 pieśni kanonu jutrzni 20 grudnia.

⁹ Np. 2 troparion 5 pieśni kanonu jutrzni w niedzielę Świętych Ojców.

¹⁰ 6 hirmos kanonu Bożego narodzenia.

¹¹ Theotokin 4 pieśni kanonu jutrzni w niedzielę Świętych Ojców.

Wielkiej Rady, Emanuela, Boga Zastępów, Boga, który z nami”¹² (por. Iz.9,1-7). Najczęściej spotykanym w tekstach nabożeństw Bożego narodzenia jest prorocтво Daniela, „który kamień bez pomocy rąk odewany od skały widział i ciebie Panie proroczno młodzieńca bez nasienia zrodzonego nazwał”¹³.

Z powyższego widać, że prawosławne nabożeństwa w swoich tekstach są bogate w treści i obrazy przygotowujące do spotkania wcielnego Boga. Dlatego też umiejscowienie dni poświęconych pamięci proroków Abdiasza, Nahuma, Habakuka, Sofoniasza, Aggeusza, Daniela oraz trzech młodzieńców: Ananiasza, Azariasza i Mizeasa i dwóch niedziel poświęconych pamięci starotestamentowych mężów i proroków w okresie przed Bożym Narodzeniem nie jest przypadkowe. Liturgiczne wspomnianie św. proroków, św. Praojców i św. Ojców, wskazywanie na prorocтва ogłaszające przyjście Mesjasza nadają metahistoryczne znaczenie dogmatowi Wcielenia. Na niesporach 21 grudnia Kościół ukazując oczekiwanie Zbawiciela przez cały Stary Testament ogłasza, że: „prorocтва wszystkich proroków się wypełniają, albowiem Chrystus się rodzi”¹⁴.

Teksty liturgiczne związane ze świętem Bożego Narodzenia, oprócz miejsc mesjańskich ukazują historię Narodzenia Jezusa i teologiczny aspekt Wcielenia. To, co na przełomie XIX i XX wieku wywoływało wiele kontrowersji i sporów wokół rozumienia Pisma Świętego oraz postrzegania osoby Jezusa Chrystusa, znajduje swoje rozwiązanie właśnie w liturgii prawosławnej. Problem „Jezusa historii i Chrystusa wiary” w świadomości liturgicznej Kościoła jest dostrzegany i akceptowany, ale nie wnosi on żadnej dysharmonii. Wręcz przeciwnie, wewnętrzna antynomia tego problemu ukazuje głębię tajemnicy Wcielenia i ją przybliża.

Wydarzenie Bożego Narodzenia w tekstach liturgicznych jest opisane z takimi samymi szczegółami jak to ma miejsce w Ewangeliach. W tekstach wspomniany jest spis ludności ogłoszony przez cesarza

¹² Theotokion 5 pieśni kanonu jutrzni w niedzielę Świętych Ojców, theotokion 5 pieśni kanonu jutrzni 20 grudnia.

¹³ *Chwała* na „Panie do Ciebie wołam” niedzieli Świętych Ojców.

¹⁴ Stychira na stychownie niesporów 21 grudnia.

Augusta, mówi się o podróży św. Józefa z Bogurodzicą do Betlejem¹⁵, szczególnie przedstawione są okoliczności narodzenia, gdzie źłóbek, pieluszki, grotka wskazują na ubóstwo i przede wszystkim na pokorę Boga. Grotka, o której nie wspominają Ewangelie, a której Tradycja nadaje znaczenie głębi ziemi¹⁶ jest nazwana „pięknym pałacem”¹⁷ z którego zajaśniało zbawienie.

W opisie wydarzeń związanych z narodzeniem Chrystusa teksty liturgiczne są wzbogacone o fakty nie zawarte w Piśmie Świętym, a pochodzące z Ewangelii apokryficznych, bądź też mogące być zapisem prawdopodobnego rozwoju wydarzeń lub uzupełnieniem ewangelicznych faktów. Na uwagę zasługują szczególnie teksty z godzin królewskich w wigilię Bożego Narodzenia, gdzie możemy prześledzić dialog św. Józefa z Bogurodzicą:

„Tak mówi Józef do Dziewicy: co to za sprawa którą ja widzę w Tobie. Nie rozumiem, dziwię się i umysłem lękam się. Szybciej odejdz ode mnie w tajemnicy. [...] Ty za szacunek przyniosłaś mi hańbę, zamiast radości i pochwał smutek i wyrzuty. Więcej nie mogę już cierpieć ludzkich obelg, albowiem od kapłanów ze świątyni Pańskiej przyjąłem Ciebie nieskałaną. I oto co widzę”¹⁸.

Pytanie to przez hymnografów zostało niewątpliwie sformułowane w oparciu o fragment z Ewangelii św. Mateusza: „A Józef, mąż jej, będąc prawym i nie chcąc jej zniesławić, miał zamiar potajemnie ją opuścić” (1,19). Dalsze fragmenty ewangelii Mateusza mówią o objawieniu anioła, który rozwiał wątpliwości Józefa, zaś teksty liturgiczne dodatkowo o trosce Bogurodzicy, czy wątpliwości Józefa zostały rozwijane.

„Dziewico, kiedy Józef przeżywał zatroskanie idąc do Betlejem, powiedziałaś do niego: dlaczego widząc mnie beczynnym niedołączonym i smuczysz nie znając wszelako wielkiej tajemnicy; odrzuć wszelką pozostałą bojaźń, poznając nieoczekiwaną radość: albowiem Bóg dla ofiary zstępuje na ziemię, w moim łonie ciało przyjął. Zrodzonego go

¹⁵ *Chwała i teraz* na „Panie, wołam do Ciebie” 25 grudnia, por. 1 troparion szóstej królewskiej godziny kanonicznej 24 grudnia.

¹⁶ Por. P. Evdokimov, *dz. cyt.* s. 231

¹⁷ Troparion wigilii święta.

¹⁸ *Chwała* na troparionach pierwszej królewskiej godziny kanonicznej 24 grudnia.

ujrzyć i w napętnwszy się radością oddasz mu pokłon jako twemu Stwórcy”¹⁹.

Ten dialog między Bogurodzicą a Józefem został zilustrowany w ikonie Narodzenia Chrystusa, gdzie w lewym dolnym polu ikony zazwyczaj jest przedstawiony zasmucony Józef, na którego skierowany jest wzrok Bogurodzicy²⁰. Teksty liturgiczne ukazując wątpliwości Józefa, mówią również, że on je pokonał i jego wiara we Wcielenie Boga została umocniona, i na pytanie „dlaczego przyprowadzasz do Betlejem brzemienną Dziewicę” odpowiada, że „prześledził proroctwa, otrzymał nowinę od anioła i uwierzył, że Maryja w niewypowiedziany sposób zrodzi Boga”²¹. Hymnografia, jak również ikona będąca graficznym przedstawieniem tekstów liturgicznych, wskazując na Józefa ogarniętego niepokojem i wątpliwościami, pokazują dramat, przed którym często staje świat. Problem dotyczy akceptacji innego, niż ziemski, świata i akceptacji ingerencji Boga.

Teksty liturgiczne zawierają również opis macierzyńskiej miłości Bogurodzicy, jej troski i pokory. W wielu miejscach odnajdujemy jej pytania skierowane do Syna w których dostrzegamy pokorę i akceptację Bożego planu. *Fiat* wypowiedziane przez Bogurodzicę przy Zwiastowaniu jest dostrzegane w każdym jej słowie do narodzonego Syna.

„Trzymający wszystko mocą swoją, chcesz być trzymany na rękach, w jaki sposób będę Cię zawijać w pieluszki jak dziecko, jak będę karmiła piersią Ciebie, który dajesz pokarm wszystkim ...jak będąc służebnicą Twoją, nazwę Cię synem moim; śpiewam i wychwalam Ciebie, który okazujesz światu wielkie miłosierdzie”²².

¹⁹ 2 troparion dziewiątej królewskiej godziny kanonicznej 24 grudnia.

²⁰ W niektórych interpretacjach postać stojąca przed Józefem uważana jest za szatana, który zasiał wątpliwości w sercu Józefa co do czystości Bogurodzicy (zob. G. Krug, *Mysli ob ikonie*, Paris, 1978, s. 56-57). Inni natomiast uważają, że jest to postać proroka Izajasza, który ogłosił, że „wyrośnie różdżka z pnia Jessego, wypuści i odrośl z jego korzeni. I spocznie na niej Duch Pański” (*Iz* 1,1-2) co było zapowiedzią narodzenia Chrystusa. Zob. P. Evdokimov, *dz. cyt.*, s. 228; G. Drobot, *Figura pastucha w ikonie Roźdiewstwa Christowa*, (w:) *Prawosławna ikona. Kanon i stil. K Bogosłowskiemu rassmotrieniju obraza*, Moskwa 1998, s. 329-340.

²¹ 5 troparion trzeciej królewskiej godziny kanonicznej 24 grudnia.

²² Pierwszy werset na „Panie, wołam do Ciebie” 24 grudnia.

„Jak będę nosiła Ciebie, Synu mój, którego trzyma niebieski płomienny tron”²³, „o najśodsze Dziecię, jak będę karmić Ciebie, który dajesz pokarm, jak będę trzymać Ciebie, który w tajemniczy sposób (scs. *manowienijem*) trzymasz wszystko, jak pieluszkami owinę Ciebie, który mgłą owijasz całą ziemię”²⁴.

W hymnografii Bożego Narodzenia nie pominięto również zapisu Ewangelii Mateusza o mędrcach ze Wschodu (*Mt 2, 1-12*) i prorocत्वie Balaama (*4 Mojż 24, 17*) i gwieździe betlejemskiej. „Mądrych badaczy gwiazd, uczniów dawnego wróżbity Balaama napełniłeś radością i zająśniałeś, Władco, jak gwiazda Jakuba”²⁵. Świadectwa liturgii mówią o tym, że mędracy oddali pokłon Chrystusowi nie w domu, jak pisze ewangelista Mateusz, ale w grocie betlejemskiej i przekazują prawdopodobną treść rozmowy Bogurodzicy z nimi. Bogurodzica zwracając się do Mędrców mówi:

„Kogo szukacie? Widzę, że przyszlście z dalekiego kraju. Wasz wygląd i mądrość wskazują, że jesteście Persami. Zadziwiającą przebyliście drogę, aby oddać pokłon temu, który przybył z wysokości i w cudowny sposób zamieszkał we mnie i który obdarowuje świat wielkim miłosierdziem”²⁶.

Następnie kieruje swoje słowa do swego Syna:

„Oto stoją przed drzwiami królowie przybyli ze Wschodu, przynieśli Ci dary: kadzidło, mirrę i złoto, gdy dowiedzieli się, że jako król narodziłeś się, pozwól aby Ciebie jako Dziecię, na rękach przeze mnie trzymanego mogli zobaczyć, Ciebie starszego niż pierwszy Adam”²⁷, aby następnie ponownie zwrócić się do Mędrców:

„wejdźcie szybko i zobaczcie Niewidzialnego, który się (widzialnie) objawił się, stając się dziećciem”²⁸.

Zapoznając się z hymnografią liturgiczną święta Bożego Narodzenia dostrzegamy zgodność z przekazem Ewangelii, nawet jeżeli niektó-

²³ 1 troparion 8-ej pieśni kanonu jutrzni 24 grudnia.

²⁴ 3 troparion 9-ej pieśni kanonu jutrzni 24 grudnia.

²⁵ 2 troparion 4-ej pieśni kanonu jutrzni 25 grudnia, por. tamże 3 troparion 4 pieśni, 2 i 3 troparion 9 pieśni.

²⁶ 3 werset na „Panie, wołam do Ciebie” 24 grudnia.

²⁷ 1 werset „na stychownie” niesporów 24 grudnia.

²⁸ *Tamże*, 2 werset.

re szczególne fragmenty są oryginalne i charakteryzują się lirycznością, co jest wyrazem ożywiającej intuicji autorów tych tekstów, służących przybliżeniu szczegółów Bożego Narodzenia i wewnętrznych przeżyć Bogurodzicy²⁹. Te teksty są nie tylko powtórzeniem zapisów Pisma Świętego, one ukazują istotę faktów i wydarzeń zarówno z teologicznego jak i psychologicznego punktu widzenia, przybliżają prawdę Wcielenia Syna Bożego za pomocą szczególnego środka przekazu jakim jest poezja. Jednak zapoznając się z tekstami liturgicznymi, wyraźnie wyczuwa się, że zawierają one coś więcej niż tylko liryczne poszukiwania³⁰.

III. Teologiczne przesłanie tekstów liturgicznych o Wcieleniu.

Przekaz faktów historycznych dotyczących Bożego Narodzenia nie wyczerpuje treści tekstów liturgicznych. Ekonomia zbawienia realizowana w historii ludzkości, to działanie Boga w czasie i wieczności. Dlatego hymnografia Kościoła prawosławnego mówiąc o Jezusie historii, o Dzieciątku w Betlejem dużo więcej mówi o Chrystusie wiary, o Bogu który stał się człowiekiem. Jak wyraził to Evdokimov, „obraz Dzieciątka służy tylko mocniejszemu podkreśleniu blasku boskości w człowieczeństwie: narodzin Boga”³¹. Przekaz historyczny, uczuciowość, liryczność, poezja są ważne, ale nie mogą zdominować dogmatycznych prawd teologicznych i soteriologicznych Wcielenia. Właśnie te prawdy, od wieków nurtujące człowieka znajdują się w tekstach liturgicznych, które jeżeli nawet używają innego języka, to przekazują treści zdefiniowane przez Sobory Powszechne i św. Ojców Kościoła.

Teksty liturgiczne wielokrotnie podkreślają, że w dziele zbawienia człowieka uczestniczy Bóg w Trójcy Świętej. Również Wcielenie jest aktem Trójjedynego Boga o czym mówi nabożeństwo przed-święta „pospieszmy się, albowiem tajemnica skryta - przez aniołów niewypowiedziana chce się dokonać: z dobrej woli Ojca i przy uczestnictwie Ducha, Słowo nie mające początku, początek przyjmuje jako człowiek, z Dziewicy się rodzi dla zbawienia świata”³². Wcielenie Boga jako

²⁹ Zob. Wieniamin Jepiskop, *Cztienija po liturgiczeskomu bogosłowiju*, Bruxelles, 1977, s. 194.

³⁰ P. Evdokimov, *dz. cyt.*, s. 230

³¹ *Tamże*, s. 224.

³² *Chwała i teraz* fotagogikonu 23 grudnia.

tajemnica „była przedokreślona przez Ojca przed wiekami i przepowiadana przez proroków”³³. Wielka tajemnica objawienia Boga w ciełe (por. *1 Tym 3,16*) jest przedstawiana w wielu aspektach. Użyte są różnorodne sformułowania mające przybliżyć tę tajemnicę wiary. Ich wielość podkreśla bogactwo języka i form, ale przede wszystkim wskazuje na niepoznawalność tej tajemnicy. Sformułowania typu: „*Bóg stał się podobny ludziom ... Bóg stał się człowiekiem*”³⁴, „*Król niebios na ziemię przychodzi*”³⁵, „*Stwórca przychodzi*”³⁶, „*Bóg w ciełe się rodzi*”³⁷, „*Wcielił się Bóg zaprawdę*”³⁸, rozbrzmiewają nieustannie i nie są jedyne używanymi przez twórców tekstów.

Autorzy do tekstów liturgicznych święta Bożego Narodzenia wprowadzają również sformułowania i koncepcje Ojców Kościoła. Wydają się, że koncepcje sofiologiczne św. Atanazego Wielkiego, jak również kapadocyjczyków, znalazły swoje miejsce w hymnach. Ogłaszają one, że „Słowo się rodzi i Mądrość przychodzi”³⁹ i że „niezmierzona Mądrość Boża, zbudowała sobie dom z czystej nie znającej męża Matki (scs. *nieiskusomużnyja Matiere*)”⁴⁰.

Są również sformułowania bardziej precyzyjnie wykładające prawdę Wcielenia, a w których odnajdujemy reperkusje sporów chrystopologicznych. „Zjawił się Bóg wcielony w jednej hipostazie i dwóch naturach przez świat poznawany”⁴¹ i jest „on doskonały w boskości i człowieczeństwie”⁴². Wyraźnie jest podkreślone, że „Bóg Słowo, z

³³ 1 werset na „Chwalitiec” jutrzni 20 grudnia.

³⁴ Theotokion 5-ej pieśni kanonu jutrzni 20 grudnia.

³⁵ Stychira na „Chwalitiec” jutrzni 20 grudnia.

³⁶ Tamże.

³⁷ 2 stychira „na stychownie” w niedzielę Świętych Ojców.

³⁸ *Chwała i teraz* katechizm poetyckiej po 3-ej pieśni kanonu jutrzni 18 grudnia.

³⁹ Stychira na „Chwalitiec” jutrzni 20 grudnia.

⁴⁰ 1 troparion 9-ej pieśni kanonu powieczera 22 grudnia.

⁴¹ Theotokion 3-ej pieśni kanonu 18 grudnia.

⁴² 2 troparion „Panie, wołam do Ciebie” 20 grudnia. Św. Jan Damasceński pisze, że „Sama hipostaza Boga Słowa stała się hipostazą dla ciała, i w tym znaczeniu „Słowo stało się ciałem” – oczywiście bez swej przemiany – a ciało – Słowem, podobnie nie doznając zmian, a Bóg stał się człowiekiem. Albowiem i słowo jest Bogiem, i człowiek stał się Bogiem wskutek zjednoczenia w hipostazie” *Wykład wiary prawdziwej*, tłum. B. Wojkowski, Warszawa, 1969, III, 11, s. 152-153.

ciałem w hipostazie zjednoczył się ... i stał się człowiekiem”⁴³, „zstał z łona Ojca i w niewyrażalnym poniżeniu ze względu na nas przyjął nędzę”⁴⁴, „uniżył siebie samego, nie odstępując Ojca”⁴⁵ i będąc „równy w chwale Ojcu i Duchowi z miłosierdzia przyoblekł się w nasze zniszczenie”⁴⁶. Wszystko to wydarza się dlatego, że człowiek „stworzony na obraz Boży podporządkował się zniszczeniu przez upadek o odpadł od Bożego życia”⁴⁷. „Stwórca zaś widząc ginącego człowieka, którego rękoma stworzył skłaniając niebiosa schodzi”⁴⁸, ażeby „odnowić upadły obraz”⁴⁹, „przebóstwić ludzkość”⁵⁰, „nieśmiertelnością ludzki rodzaj wzbogacić”⁵¹. „Odnawiany jest Adam i razem z nim Ewa, klątwa jest zniszczona, zakwitło zbawienie świata i dusze sprawiedliwych przyodzabiają się”⁵². Dlatego też Kościół nawołuje „Wesel się całe stworzenie, albowiem Chrystus Pan, Syn Boży z Dziewicy czystej się rodzi czyniąc nieśmiertelnym cały rodzaj ludzki, uwalniając go od klątwy Ewy pramatki”⁵³.

W świadomości Kościoła Wcielenie posiada wymiar kosmiczny. Podobnie jak upadek Prarodziców pośrednio dotyczył całego stworzenia i został w tradycji nazwany „katastrofą ontologiczną”, tak i Wcielenie dotyczy całego stworzenia, „które się raduje ze zrodzonego z Ciebie Dziewico, albowiem On w Betlejem otwiera nam Raj”⁵⁴. „Góry i wzgórze i drzewa leśne, rzeki i morza, i wszystko co oddycha w radości niech wychwala, albowiem przychodzi zbawienie”⁵⁵.

⁴³ 2 troparion „Panie, wołam do Ciebie” w Niedzielę Świętych Ojców; por. theotokion 1-ej pieśni kanonu jutrzni 21 grudnia: „Ciało z niej w hipostazie przyjął w sposób niewyrażalnie ponadnaturalny, aby przebóstwić ludzkość”.

⁴⁴ Katyzmy poetyckie na jutrzni w niedzielę Świętych Ojców.

⁴⁵ 2 troparion 6-ej pieśni kanonu jutrzni niedzieli Świętych Ojców.

⁴⁶ Troparion na „Panie do Ciebie wołam” 21 grudnia, nabożeństwo św. Piotrowi.

⁴⁷ 1 troparion 1-ej pieśni kanonu jutrzni 25 grudnia

⁴⁸ *Tamże*, 2 troparion.

⁴⁹ Troparion wigilii Bożego Narodzenia.

⁵⁰ Theotokion 1-ej pieśni kanonu jutrzni 21 grudnia, por. theotokion 9-ej pieśni kanonu jutrzni 18 grudnia.

⁵¹ Theotokion 1-ej pieśni kanonu jutrzni 22 grudnia.

⁵² *I teraz* litii w Niedzielę św. Ojców.

⁵³ Katyzma poetycka po 1 stichologii na jutrzni 22 grudnia.

⁵⁴ Theotokion 9-ej pieśni kanonu jutrzni w niedzielę Świętych Ojców, por. theotokion 1-ej pieśni kanonu jutrzni 20 grudnia; 2-gi troparion „Panie, do Ciebie wołam” 20 grudnia.

⁵⁵ 1 troparion 6-ej pieśni kanonu jutrzni w Niedzielę Świętych Ojców.

Teksty liturgiczne odnoszą Wcielenie do śmierci i zmartwychwstania Chrystusa. Nazwanie Nowonarodzonego „Barankiem, Panem i wybawicielem wszystkich”⁵⁶ wskazuje na zbawczą ofiarę Chrystusa. „Oto Baranek Boży, który bierze grzech świata jako Bóg w żłobie leży jako Dziecię chcące zbawić rozumne istoty od wszelkich namiętności i wiecznej męki”.⁵⁷ W kanonie powieczerja 22 grudnia, który stanowi paralelę kanonu Wielkiego Piątku, zawarta jest myśl, że Chrystus przychodzi przelać swoją krew za zbawienie świata⁵⁸.

Przebogata hymnografia Kościoła prawosławnego i cała tradycja liturgiczna święta Bożego Narodzenia przekazuje wiernym prawdę dogmatu Wcielenia Syna Bożego. Niewyraźalna miłość Boga do człowieka, niepojęte samouniżenie Syna, ale również nieogarnięta i niewysłowiona Boża godność jest treścią doksológii ogłaszanej przez Kościół i modlitwy zanoszonej do Boga. Ojcowie VII Soboru Powszechnego powiedzieli „zobaczyliśmy to, o czym usłyszeliśmy”. Te same prawdy wiary, bogactwo treści ogłoszone w Piśmie Świętym i liturgii, przekazuje również ikonografia. Ikona jest obrazem, ilustracją przekazu słownego, to co jest ogłoszone, jest również ukazane. Spróbujmy prześledzić jak ikonografia Bożego Narodzenia przekazuje prawdę Wcielenia.

IV. Wcielenie w tradycji ikonograficznej.

Tajemnica Wcielenia Słowa Bożego jest fundamentem wszystkich ikon. Chrystocentryzm naszego zbawienia czyni każdą ikonę ikoną Wcielenia. Każde ikonograficzne przedstawienie Chrystusa jest przedstawieniem Boga-Słowa „prawdziwie na nie pozornie wcielonego”, jest przedstawieniem Wcielenia. Dlatego też Imię Boga „Jestem który jestem” (gr. *ho on*) jest umieszczane na krzyżu wpisanym w nimb Chrystusa, wyrażając w ten sposób jedność aktu zbawczego.

Również ikony Bogurodzicy są chrystocentryczne, tak jak całe nauczanie o Bogurodzicy jest zbudowane na tajemnicy Wcielenia. Przez zrodzenie Chrystusa Maryja stała się Bogurodzicą (gr. *Theotokos*), Matką Boga i jej ikona z Dzieciątkiem na ręku objawia nam głębię Bosko-ludzkich wzajemnych relacji. Jej Macierzyństwo, przy równoczesnym Dziewictwie określa stosunek Boga do człowieka i człowieka

⁵⁶ 3 troparion 1-ej pieśni kanonu jutrzni 22 grudnia.

⁵⁷ Stychira „Na stychownie” jutrzni 30 grudnia.

⁵⁸ Por. 1 troparion 3-ej pieśni kanonu powieczerja 22 grudnia.

do Boga. Jest granicą jak wyraził św. Grzegorz Palamas między naturą stworzoną i niestworzoną⁵⁹. Każda ikona Bogurodzicy jest przedstawieniem „czcigodniejszej od cherubinów, bez porównania chwalebniejszej od serafinów, która bez zmiany zrodziła Boga-Słowo”.

Ikonograficzną interpretacją tajemnicy Wcielenia jest przede wszystkim ikona Bożego Narodzenia. W swojej treści jest ona ilustracją tekstu liturgicznego, jakim jest kontakion święta, którego autorem jest św. Roman Melodos: „Dzisiaj Dziewica nosi odwiecznie Istniejącego, i ziemia udziela pieczary Niedostępnemu, aniołowie z pasterzami głoszą chwałę, mędrcy z gwiazdą podróżują, dla nas bowiem narodziło się Dziecię Małe, Odwieczny Bóg”. Na ikonie Wcielenia, Chrystus jest przedstawiony w centralnym miejscu na tle czarnej pieczary betlejemskiej. Ta ciemna grotta jest tłem wydarzeń rozgrywających się na pierwszym planie. Ciemność groty oznacza mrok, którym ogarnięta była ludzkość. Do przyjścia Chrystusa, człowiek, w następstwie swego błędu, pozostawał pod przekleństwem grzechu, nie miał dostępu do Boga, był osamotniony. Ciemność groty jest symbolicznym przedstawieniem świata i ludzkości oczekujących Zbawiciela. Na tle tej ciemności Wcielony Chrystus, jawi się źródłem światła „Światłość w ciemności świeci, lecz ciemność jej nie pochłonęła” (J 1,5). Nieprzenikniona ciemność groty, z jej grozą zostaje pokonana przez Chrystusa, który urodził się we wnętrzu ziemi, aby tę ziemię przemienić.

Ikonograficzne przedstawienie nowonarodzonego Chrystusa nie jest przedstawieniem faktograficznym. Nowonarodzony Chrystus jest owinięty nie pieluszkami a śmiertelnym całunem, zaś jasełka, w których leży Chrystus, zostały przedstawione jako grób. Antycypacja Paschy jest tu aż nadto wyraźna, Chrystus przychodzi, aby złożyć siebie w ofierze za zbawienie świata. Na niektórych ikonach, żłóbek został przedstawiony jako stół ofiarny (ros. *zertwiennik*) na którym dzisiaj podczas Liturgii eucharystycznej sprawowana jest proskomidia. Na jutrzni zakończenia święta Narodzenia Chrystusa czytamy „Oto Baranek Boży, który bierze grzech świata jako Bóg, w żłobie leży jako dziecko”. Wcielenie jest początkiem Krzyża i Zmartwychwstania. Ten paschalny charakter przedstawienia Osoby Chrystusa na ikonie Wcielenia, dostrzegalny jest dopiero poprzez ikonę „Zstąpienia do otchłani”.

⁵⁹ Św. Grzegorz Palamas, *Homilia na święto zwiastowania*, zob. I. Jazykowa, *Świat ikony*, tłum. H. Paprocki, Warszawa, 1998, s. 107.

Teksty liturgicznej Wielkiej Soboty w swym teologicznym bogactwie wskazują na rozumienie Wcielenia w perspektywie Zmartwychwstania: „Na ziemię zstąpiłeś, aby Adama wybawić, a gdy go nie znalazłeś na ziemi, zstępujesz do piekieł, szukając go”.

Obok przedstawienia Bożego Dziecięcia, centralne miejsce na ikonie Narodzenia Chrystusa zajmuje również Bogurodzica w purpurowych, królewskich szatach. Podkreślona jest w ten sposób jej szczególną rolę jako Nowej Ewy, matki odnowionego i przebóstwionego przez Wcielonego Syna Bożego człowieczeństwa. Bogurodzica jest zawsze przedstawiana na zewnątrz groty, zazwyczaj w pozycji półleżącej⁶⁰. Pozycja Bogurodzicy na ikonie Narodzenia wyraża dziewicze zrodzenie nie znające bólu i cierpienia. Dziewictwo przed, w czasie i po narodzeniu Chrystusa znamionują trzy gwiazdy umieszczone na czole i na ramionach⁶¹. Wzrok Bogurodzicy nie jest skierowany na narodzonego Syna, ale na ludzkość zgromadzoną przed ikoną. Niektórzy interpretatorzy uważają, że Bogurodzica współczująco spogląda na zamyślnego, ogarniętego wątpliwościami Józefa, o czym wspominałem wyżej przy omawianiu tekstów liturgicznych.

Na ikonie Narodzenia Chrystusa obok żłobku Chrystusa, dla poznania i zrozumienia Bożej opatrności, umieszczone są wół i osioł. Jest to graficznie przedstawienie prorocтва Izajasza „Wół zna swego właściciela, a osioł żłób swego Pana, lecz Izrael nie ma rozeznania, mój lub niczego nie rozumie” (Iz 1,3).

Kosmiczny wymiar Wcielenia wyrażony jest przez umieszczenie na ikonie Narodzenia Chrystusa aniołów ogłaszających światu radosną nowinę, pasterzy i mędrców oddających pokłon Nowonarodzonemu. „Wszelkie stworzenie raduje się”⁶², „niebo i ziemia jednoczy się przy narodzonym Chrystusie” i oddaje pokłon Temu, „którego pokazuje gwiazda”⁶³.

⁶⁰ Na niektórych ikonach Bogurodzica jest przedstawiana w pozycji siedzącej z Dzieciątkiem na kolanach, lub w pozycji klęczącej nad Chrystusem leżącym w żłobku.

⁶¹ Por. ikos 21 grudnia.

⁶² Katyżma poetycka jutrzni 22 grudnia.

⁶³ 1 troparion 8-ej pieśni kanonu na jutrzni w Niedzielę Świętych Ojców.

* * *

Paul Evdokimov w swojej książce *Wieki życia duchowego* definiuje wzajemne relacje pomiędzy ikoną i tekstami liturgicznymi. Stwierdza on, że „ikony pogłębiają teksty liturgiczne i czynią z nich lekturę kontemplacyjną”⁶⁴. Tradycja liturgiczna i ikonograficzna Kościoła prawosławnego wzajemnie się uzupełniają i będąc wyrażeniem wiary stają się traktatami teologicznymi. Teologia dogmatyczna, podstawowe prawdy wiary i pobożności zostały wyrażone za pomocą obrazu i modlitwy. Zasada teologii, sformułowana przez Ewagriusza i wielokrotnie po nim powtarzana, że „teologiem jest ten, kto się modli i kto się modli jest teologiem” potwierdza znaczenie ikonografii i liturgii. Słowa modlitw, hymnów i pieśni ogłaszane w obecności i przed ikonami czynią teologię dostępną każdemu, kto chce prawdziwie wielbić Boga. W tekstach liturgicznych i przez ikonę oddajemy pokłon miłosierdziu Bożemu i wielbimy Wcielonego Boga pamiętając słowa hymnu:

„Jak wypowiem wielką tajemnicę: bezcielesny się wciela, Słowo przyobleka się ciałem, niewidzialny staje się widzialnym, nienamacalny staje się dostępny w dotyku, nie mający początku bierze początek; Syn Boży staje się Synem Człowieczym; Jezus Chrystus wczoraj, dziś, ten sam i na wieki”⁶⁵.

⁶⁴ P. Evdokimov, *Wieki życia duchowego*, tłum. M. Tarnowska, Kraków, 1996, s.113.

⁶⁵ 3 stychira „na stychownie” niesporów 26 grudnia.